

Станаўленне і развіццё бібліятэк Беларусі ў перыяд Расійскай Імперыі

(канец XVIII – пачатак
другой трэці XIX ст.)

Дырэктар
Нацыянальнай
бібліятэкі Беларусі,
доктар педагагічных
наук, прафесар

Развіццё рэлігіі, навукі, культуры, літаратуры, кнігадрукавання і бібліятэчнай справы Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XX ст. неразрыўна звязана з агульнапалітычнымі падзеямі, якія адбываліся ў той час на яе тэрыторыі. На працэс арганізацыі і функцыянавання бібліятэк асабліва ўплыў аказвалі буйныя палітычныя рэформы, ваенныя і сацыяльныя канфлікты і іх вынікі. Бібліятэчная справа Беларусі ў перыяд ўваходу яе зямель у склад Расійскай Імперыі развівалася пад уплывам супярэчлівых тэндэнцый. З аднаго боку, развіццё навукі, адукацыі, культуры, прамысловага і банкаўскага сектараў садзейнічала пашырэнню сеткі бібліятэк, павелічэнню складу іх фондаў. З другога боку, войны і сацыяльныя канфлікты, цэнзурныя і іншыя абмежаванні прыводзілі да скарачэння колькасці бібліятэк, разрабавання іх фондаў. Гэта дазваляе ў развіцці бібліятэчнай справы Беларусі ў час Расійскай Імперыі вылучыць наступныя перыяды:

– 1772–1831 гг. – ад першага падзелу Рэчы Паспалітай да паўстання 1830–1831 гг.;

– 1832–1864 гг. – ад паўстання 1830–1831 гг. да паўстання 1863–1864 гг.;

– 1865 г. – пачатак XX ст. – ад паўстання 1863–1864 гг. да Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г.

З канца XVIII ст. пачынаецца новы этап развіцця Беларусі, непасрэдна звязаны з Расіяй.

З уключэннем беларускіх зямель у склад Расійскай Імперыі дзейнасць беларускіх бібліятэк стала будавацца ў адпаведнасці з яе заканадаўствам. Ліберальная палітыка расійскага ўрада ў пачатку гэтага перыяду садзейнічала захоўванню бібліятэк, якія дзейнічалі ў той час на беларускіх землях. Аднак паступова расійскі ўрад пачаў праводзіць больш жорсткую палітыку, якая выражалася ў чыстцы фондаў, закрыцці нежаданых бібліятэк і канфіскацыі іх фондаў. Узамен ствараліся бібліятэкі, чья дзейнасць была накіравана на барацьбу з «польскім духам» і якія былі прызваны распаўсюджаць ідэі рускага самадзяржаўя.

Трагічныя падзеі ў развіцці бібліятэк Беларусі ў першай трэці XIX ст. звязаны з Франка-руускай вайной 1812 г. У час вайны беларускія землі сталі арэнай бязлітасных баёў рускіх войскаў з арміяй Напалеона, у выніку чаго былі разгромлены многія гарады і сёлы,

разрабаваны маёнткі, саборы, манастыры, вучэбныя ўстановы і іх бібліятэкі.

У сувязі з узмацненнем нацыянальна-вызваленчага руху на тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай у пачатку і ў час вайны 1812 г. царскі ўрад пасля яе заканчэння прыняў шэраг мер, накіраваных на падаўленне іншадумства і ўмацаванне расійскай улады ў заходніх губернях. Акрамя карных акцый супраць шляхты і духавенства, якія выступілі супраць Расійскай Імперыі, былі прыняты меры па абмежаванню дзейнасці навучальных устаноў Віленскай навучальнай акругі, і ў першую чаргу Віленскага ўніверсітэта, выкладчыкі і студэнты якога актыўна ўдзельнічалі ў нацыянальна-вызваленчым руху. У 1817 г. у Расіі для кіраўніцтва асветай было створана Міністэрства духоўных спраў і народнай асветы, якое загадала царкоўным служыцелям усталяваць строгі нагляд за навучальнымі ўстановамі і бібліятэкамі. Створаны пры міністэрстве Вучоны камітэт выдаваў спісы кніг, якія падлягалі канфіскацыі з бібліятэк навучальных устаноў [5, с. 64]. Дадзеныя меры адмоўна адбіліся на дзейнасці бібліятэк краю.

Нягледзячы на гэта, у першай трэці XIX ст. на беларускіх землях, асабліва ў рэлігійнай сферы, шмат у чым захаваліся адносіны, характэрныя для ранейшага гістарычнага перыяду. Як і раней, у Беларусі працягвалі функцыянаваць бібліятэкі розных рэлігійных хрысціянскіх канфесій – рымска-каталіцкай, грэка-каталіцкай, пратэстанцкай і праваслаўнай цэркваў. Амаль да 30-х гг. XIX ст. на беларускіх землях значная колькасць навучальных устаноў і бібліятэк заставалася пад кіраўніцтвам каталіцкага духавенства. Працягвалі сваю працу і бібліятэкі ордэна базільянаў грэка-каталіцкай царквы, у тым ліку найстаражытнейшыя бібліятэкі самых буйных манастыроў – Жыровіцкага, Лаўрышаўскага і Супрасльскага.

Нараўне з бібліятэкамі сабораў і манастыроў асноўнымі цэнтрамі бібліятэчнага абслугоўвання насельніцтва Беларусі ў той час былі бібліятэкі навучальных устаноў. Пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай у 1770-х гг. на тэрыторыі Беларусі ў дадатак да існуючых навучальных устаноў былі створаны больш за 20 невялікіх рускіх школ у Віцебску, Суражы, Дрысе і іншых гарадах. У 1789–1793 гг. адкрылася яш-

чэ восем галоўных чатырохкласных і малых двухкласных народных вучылішчаў у Магілёве, Полацку, Віцебску, Оршы, Капылі, Чэрыкаве, Чавусах і Мсціслаўі [3, с. 91–92]. Усяго ж у першай трэці XIX ст. на тэрыторыі Беларусі было адкрыта 6 новых гімназій і 17 павятовых вучылішчаў [3, с. 138].

Бібліятэкі, створаныя пры вучылішчах, камплектаваліся ў асноўным кнігамі расійскіх аўтараў, якія паступалі з Санкт-Пецярбурга. Кніжныя калекцыі асобных з іх – Полацкага, Віцебскага, Магілёўскага вучылішчаў – хутка дасягнулі нават некалькіх сотняў тамоў [4, с. 455].

Адной з найбуйнейшых бібліятэк Беларусі ў той час была бібліятэка Полацкага езуіцкага калегіума, заснаванага яшчэ ў 1580 г. У 1812 г. Аляксандр I санкцыянаваў рэарганізацыю Полацкага езуіцкага калегіума ў акадэмію з правамі ўніверсітэта, якая да 1820 г. фактычна з’яўлялася цэнтрам новай навучальнай акругі. Пры акадэміі была буйная бібліятэка, якая папаўнялася ў асноўным выданнямі езуіцкай друкарні. У 1813 г. у ёй налічвалася каля 40 тыс. кніг. Пасля заканчэння вайны 1812 г. езуіты за супрацоўніцтва з Напалеонам былі выгнаны з Расіі, іх маёмасць канфіскавана. Разам з іншымі навучальнымі ўстановамі спыніла сваю дзейнасць і Полацкая акадэмія. Пасля яе закрыцця ў 1820 г. уся маёмасць была перададзена ў казну: друкарня была вывезена ў Кіеў, каштоўныя творы мастацтва – у Пецярбургскую акадэмію мастацтваў. Так спыніла сваё існаванне першая ўніверсітэцкая бібліятэка на тэрыторыі сучаснай Беларусі.

Самай буйной бібліятэкай на беларускіх землях у гэты перыяд працягвала заставацца бібліятэка Віленскага ўніверсітэта – цэнтра асветы, навукі і культуры Беларусі і Літвы на працягу апошніх стагоддзяў. Пасля другога і трэцяга падзелаў Рэчы Паспалітай Галоўная школа была падпарадкавана расійскаму ўраду і стала называцца Галоўнай віленскай школай. Віленскі ўніверсітэт з’яўляўся галоўнай вышэйшай навучальнай установай, якая рыхтавала спецыялістаў для Беларусі, яго выкладчыкамі было шмат зроблена для развіцця беларускага мовазнаўства, навукі, культуры, вывучэння гісторыі краю, ён стаў калыскай вальнадумства, цэнтрам распаўсюджвання дэмакратычных ідэй у краі. Пасля пераўтварэння ў 1803 г. школы ва ўніверсітэт стала расці роля яго бібліятэкі як вучэбнай і навуковай лабараторыі, цэнтра асветы. За перыяд з 1803 па 1832 г. фонд бібліятэкі павялічыўся ў пяць разоў і дасягнуў 60 тыс. экзэмпляраў.

Пасля падаўлення паўстання 1830–1831 гг. у заходніх губернях Расіі царскі ўрад перайшоў да актыўнага ажыццяўлення палітыкі русіфікацыі, накіраванай на паслабленне польскага ўплыву і ўмацаванне рускага самадзяржаўя. У 1832 г. па імператарскаму ўказу былі адпраўлены ў глыб краіны (галоўным чынам у Пецярбург) каштоўнасці больш чым з 200 манастыроў, шматлікіх шляхецкіх маёнткаў (архівы, кніжныя калекцыі, творы мастацтва). Так былі вывезены самыя каштоўныя кнігі і рукапісы, родавыя архівы і бібліятэкі Радзівілаў, Сапегаў, Агінскіх, Плятэраў, В. Ржэвускага, К. Нямцэвіча, К. Валовіча і інш. [7, с. 113].

У маі 1832 г. быў закрыты Віленскі ўніверсітэт, ліквідавана Віленская навучальная акруга, у 1833 г. на тэрыторыі Беларусі ў якасці афіцыйнай была ўведзена руская мова і забаронена карыстацца польскай. У 1840 г. быў выдадзены царскі ўказ, які забараняў ужыванне назваў «беларускія губерні» і «літоўскія губерні»,

і ўведзена новая назва для Беларусі і Літвы «Паўночна-Заходні край».

Палітыка, што праводзілася ўрадам Расійскай Імперыі на беларускіх землях, адбілася ў першую чаргу на дзейнасці бібліятэк рэлігійных канфесій. Падавіўшы паўстанне, царскі ўрад зрабіў шэраг мер, накіраваных на ўзмацненне свайго ідэалагічнага ўплыву на жыхароў беларускіх зямель, якія ў большасці сваёй знаходзіліся пад крылом не Рускай праваслаўнай царквы, а рымска- і грэка-каталіцкай царкваў. Полацкім царкоўным саборам Рускай праваслаўнай царквы ў 1839 г. было прынята рашэнне аб закрыцці грэка-каталіцкай царквы. Разам з яе саборамі, манастырамі, навучальнымі ўстановамі і друкарнямі былі закрыты і бібліятэкі.

Пасля пасяджэння сабора Рускай праваслаўнай царквы ў Полацку ў 1839 г., якое фактычна дэансавала рашэнне Брэсцкай уніі 1596 г. і абвясціла аб зліцці праваслаўнай і грэка-каталіцкай царкваў, пачаўся новы этап у развіцці царкоўных і манастырскіх бібліятэк Беларусі – працэс пераходу ўніяцкіх сабораў і манастыроў у праваслаўе, працэс складаны па сваім змесце і шмат у чым трагічны для бібліятэк.

З 1841 і да канца 1850-х гг. па ініцыятыве мітрапаліта І. Сямашкі адбывалася масавае знішчэнне багацейшай беларускай уніятыкі [7, с. 114]. Канфіскаваныя царкоўнай цэнзурай грэка-каталіцкія кнігі з усіх канцоў Беларусі сталі звозіць у Жыровіцкі манастыр. Каштоўныя выданні і тыя, што прадстаўлялі цікавасць, былі вывезены і перададзены ў Пецярбург і Кіеў, а таксама часткова ў Вільню. У 1850–1860-я гг. іх лёгка можна было набыць у букіністычных крамах Вільні, а 40 тыс. тамоў кніг і каштоўныя рукапісы з базальянскіх манастыроў нават у 1866 г. валяліся і знаходзіліся ў стане поўнага хаосу і закінутасці на паліцах Віленскай публічнай бібліятэкі, якая пачынала дзейнічаць [8]. Многія выданні спачатку проста ляжалі без нагляду, але паколькі кнігі паступова пачалі расцягваць па дамах, то было прынята рашэнне аб іх поўным знішчэнні. Па афіцыйных даных, за перыяд з 1841 па 1857 г. было спалена больш за 2 тыс. кніг, хоць мітрапаліт Іосіф прызнаваў, што на самой справе іх было знішчана на многа больш. Да канца 1860-х гг. у Беларусі фактычна не засталася бібліятэк, не кранутых царкоўнай цэнзурай [2, с. 65–66].

Аб трагічным лёсе бібліятэк грэка-каталіцкай царквы сведчыць гісторыя найбуйнейшых з іх – бібліятэк Жыровіцкага, Лаўрышаўскага, Супрасльскага манастыроў.

Прыгнёт уніятаў пасля падаўлення паўстання 1831 г. і Полацкага сабору 1839 г., стаў пачаткам распылення фондаў бібліятэкі Жыровіцкага манастыра, якая была створана ў XVI ст. беларускім праваслаўным магнатам Салтанам і налічвала ў сваіх фондах на рубяжы XVIII–XIX стст. 3867 тамоў друкаваных выданняў і 537 рукапісаў [6, с. 218]. З яе фондаў, як і з фондаў іншых уніяцкіх бібліятэк, царкоўнай цэнзурай былі канфіскаваны і спалены многія экзэмпляры кніг. Частку рэдкіх і старажытных кніг з бібліятэкі манастыра мітрапаліт Іосіф перадаў у Бібліятэку Расійскай акадэміі навук (БАН) у Пецярбургу.

У 1840-х гг. рэшткі былой бібліятэкі манастыра былі перададзены Жыровіцкай семінарыі. У 1845 г. у сувязі з пераводам духоўнай семінарыі з Жыровічаў у Вільню частка кніг была вывезена ў Віленскі Свята-Троіцкі манастыр, 40 царкоўнаславянскіх рукапісных кніг з іх ліку

ў 1878 г. былі перададзены ў Віленскую публічную бібліятэку [2, с. 67], а пакінутыя ў Беларусі экзэмпляры з калекцыі манастыра (каля 300) – у бібліятэку Жыровіцкага духоўнага вучылішча. Сярод іх асабліва вылучалася калекцыя кніг, выдадзеных у Варшаве ў 1738 г. ордэнам піяраў, а таксама багаты збор рэдкіх энцыклапедычных і лінгвістычных слоўнікаў XVI–XVII стст. [2, с. 67]. Пасля падзей 1917 г. сляды бібліятэкі Жыровіцкага духоўнага вучылішча, як і мноства іншых бібліятэк рэлігійных канфесій, губляюцца.

Воляй лёсаў кнігі з Жыровіцкай бібліятэкі апынуліся ў бібліятэках Расіі, Літвы, Польшчы і Украіны. Па даных М. Нікалаева, на сённяшні дзень вядомы 52 рукапісныя кнігі з 537, якія значыліся ў вопісе бібліятэкі 1810 г., і больш за 100 друкаваных кніг. Яны знаходзяцца ў бібліятэцы Акадэміі навук Літвы, Санкт-Пецярбургскім філіяле Інстытута расійскай гісторыі Расійскай акадэміі навук, Бібліятэцы Расійскай акадэміі навук (БАН) у Санкт-Пецярбургу, Расійскай дзяржаўнай бібліятэцы (РГБ) у Маскве і інш. [1, с. 218].

Не менш трагічны лёс і бібліятэкі Супрасльскага манастыра, які быў пабудаваны ў 1498 г. навагрудскім ваяводам і маршалкам Вялікага княства Літоўскага А. Хадкевічам і захоўваў у фондах сваёй бібліятэкі вельмі рэдкія выданні. У 1830-я гг. пасля паражэння паўстання пачаўся заняпад манастыра і паступовы адток кніжных каштоўнасцей з бібліятэкі. Вядомая далёка за межамі Рэчы Паспалітай бібліятэка манастыра прыцягвала ўвагу найбуйнейшых славяністаў свету, што вяло да хуткага распылення яе калекцыі. На момант поўнай перадачы кніг манастыра ў Віленскую публічную бібліятэку ў 1876 г. значная частка Супрасльскага кнігазбору (найбольш старажытныя і каштоўныя кнігі) ужо была вывезена з бібліятэкі. Толькі ў Вільню было перададзена 1109 кніг. Пасля перадачы кніг у Віленскую публічную бібліятэку ў бібліятэцы манастыра засталася ўсяго некалькі дзясяткаў царкоўных службовых кніг новага друку. З 1880-х гг. бібліятэка пачала паступова папаўняцца і ў пачатку XX ст. яна налічвала ўжо 1000 адзінак захоўвання. Гэта былі ўжо не такія каштоўныя выданні, але і гэты збор неўзабаве быў страчаны.

На працягу стагоддзяў фарміраваліся таксама фонды бібліятэкі Лаўрышаўскага манастыра – аднаго з найстаражытнейшых беларускіх манастыроў. У сярэдзіне 1830-х гг., як і іншыя грэка-каталіцкія храмы, манастыр быў закрыты, а маёмасць канфіскавана. Звестак пра далейшы лёс бібліятэкі не захавалася.

Нараўне з працэсам закрыцця грэка-каталіцкіх сабораў і манастыроў узмацніўся таксама ціск на рымска-каталіцкую і пратэстанцкую царквы. Частка фондаў іх бібліятэк была знішчана, а частка кніг апынулася ў прыватных ці грамадскіх кнігазборах. Так, напрыклад, у бібліятэку Жыровіцкага манастыра была перададзена найбагацейшая бібліятэка Брэсцкага езуіцкага калегіума, якая ў далейшым падзяліла лёс Жыровіцкай калекцыі [2, с. 67].

Такім чынам, у ходзе падаўлення паўстання 1830–1831 гг. і рэакцыі, якая наступіла на тэрыторыі Беларусі, была спынена дзейнасць бібліятэк грэка-каталіцкай царквы. У выніку былі спустошаны як шматлікія бібліятэкі невялікіх храмаў, так і кніжныя калекцыі найбуйнейшых манастыроў Беларусі, якія фарміраваліся на працягу стагоддзяў, у тым ліку бібліятэкі Жыровіцкага, Лаўрышаўскага і Супрасльскага манастыроў.

Частка іх калекцый, што захавалася, была распылена па свеце.

Ліквідацыя бібліятэк грэка-каталіцкай царквы і скарачэнне колькасці бібліятэк і фондаў рымска-каталіцкай царквы, якія займалі пануючае месца ў бібліятэчнай справе Беларусі, дазволілі царскаму ўраду значна паменшыць уплыў каталіцызму на шырокія колы насельніцтва.

ЛІТАРАТУРА

1. **Владимиров, Л. И.** Очерки по истории книги и библиотек в Литве до 1917 года : докл. о содерж. осн. опубл. работ, представл. по совокупности на соиск. учен. ст. канд. ист. наук / Л. И. Владимиров ; Вильнюс. гос. ун-т. – Вильнюс, 1965. – С. 218.
2. **Власова, О. В.** Владельческие знаки на гравюрах и литографиях : на материале отд. гравюры Гос. Рус. музея / О. В. Власова, Е. Л. Балашова ; науч. ред. М. А. Алексеева. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. – С. 65–66, 67.
3. **Однодневная** перепись начальных школ в империи, произведенная 18 января 1911 года / ред. В. И. Покровский. – СПб. : Тип. «Экономия», 1914. – Вып. 8, ч. 1 : Виленский учебный округ. Губернии: Виленская, Витебская, Гродненская, Ковенская, Минская и Могилевская. – С. 91–92, 138.
4. **Открытие** библиотеки имени Д. Д. Полубояринова в Виленском учебном округе // Нар. образование в Вилен. учеб. округе. – 1910. – № 2. – С. 455.
5. **Отчет** Виленской публичной библиотеки и музея за 1909 год : 42-й год существования. – Вильна : Электротип. «Русский почин», 1910. – С. 64.
6. **Отчет** о состоянии и деятельности Гродненского губернского статистического комитета за 1911 и 1912 гг. – Гродно, 1913. – С. 218.
7. **Фирсов, В. Р.** О вреде чтения: точки зрения / В. Р. Фирсов // Библиотековедение. – 2008. – № 6. – С. 113, 114.
8. **Фурс, А.** Библиотека Храптовичаў / А. Фурс // Вялікае княства Літоўскае : ВКЛ : энцыклапедыя : у 2 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2005. – Т. 1.

Summary

In article it is told about formation and development activity libraries of Belarus in the end of the 18th – the beginning of other third 19th c.

